

Б.С. Боранбаева¹

*¹М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты
Орал қ., Қазақстан*

ОРДА АУДАНЫНЫҢ «КАПУСТИН ЯР» ПОЛИГОНЫНА АЙНАЛУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ

Аңдатпа

«Рухани жаңғыру», «Туған жер» бағдарламаларын жүзеге асыру аясында жазылған мақалада Батыс Қазақстан облысындағы Орда ауданының 1952 жылы «Капустин Яр» әскери сынақ аймағына айналуының әлеуметтік-экономикалық зардаптары ғылыми зерттеу нысанына алынған. КСРО билігі әскери сынақ аймақтары жөніндегі қандай да бір мәліметтерді аса құпия ұстап келгені белгілі. Автор Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив, облыстық кітапхана қорларында сақталған тарихи деректер, қолжазбалар мен мерзімді басылымдарда жарияланған естеліктерді алғаш рет ғылыми айналымға енгізе отырып, әскери сынақ аймағына айналдырылған Орда ауданын ежелден мекен еткен жергілікті қазақ халқының Оңтүстік Қазақстан облысы мен республиканың ішкі аудандарына арнайы депортацияланғанын ғылыми негіздейді. Күштеп қоныс аударудың қазақ халқына тигізген әлеуметтік-экономикалық зардаптарын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Қырғи қабақ» соғыс, полигон, Орда ауданы, депортация, «Капустин Яр», КСРО, эшелон, колхоз, Оңтүстік Қазақстан, Сайхын станциясы.

Боранбаева Б.С.¹

*¹доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова,
кандидат исторических наук
г. Уральск, Казахстан*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРЕВРАЩЕНИЯ В ПОЛИГОН «КАПУСТИН ЯР» УРДИНСКОГО РАЙОНА

Аннотация

Объектом научного исследования статьи, написанной в рамках осуществления программ «Рухани жаңғыру» и «Туған жер», явились социально-экономические последствия превращения в 1952 году «Капустина Яра» Урдинского района Западно-Казахстанской области в зону военных испытаний. Известно, что советская власть любую информацию о зонах военных испытаний держало в строжайшей тайне, под грифом «Совершенно секретно». Автор основывается на исторических документах, рукописях, а также на воспоминаниях, опубликованных в периодической печати, хранящихся в фондах Западно-Казахстанского областного государственного архива, областной библиотеки, впервые вводя их в научный оборот. Научно обоснован и факт депортации местного казахского населения, проживающего в Урдинском районе с древних времен, в Южный Казахстан и другие внутренние районы республики. В статье раскрыты социально-экономические последствия принудительного переселения, оказанные на жизнь казахов.

Ключевые слова: «Холодная война», полигон, Урдинский район, депортация, «Капустин Яр», СССР, эшелон, колхоз, Южный Казахстан, станция Сайхин.

B.S. Boranbayeva¹

*¹Candidate of historical science, associated professor of M. Utemisov West Kazakhstan state university,
Oral city, Kazakhstan*

SOCIAL-ECONOMIC CONSEQUENCES OF ORDA REGION TRANSFORMING INTO THE KAPUSTIN YAR TEST RANGE

Abstract

Social-economic consequences of Orda region, West Kazakhstan, in 1952 transforming into the Kapustin Yar military test range have been scientifically examined in some papers published as a part of programs such as «Modernization of Kazakhstan's identity» and «Motherland». It is believed that the USSR authority kept secret some information related to a military test range. The author scientifically analyzes some historical data, manuscripts and periodical publications stored in the state archive of West Kazakhstan region and the regional library. Also, the author discusses about the Kazakh people who forcefully deported from Orda region to the Southern Kazakhstan and other parts of republic because of the military testing range. The article reveals some social-economic consequences of the mass forceful deportation of the Kazakh people.

Key words: Cold war, test range, Orda region, deportation, «Kapustin Yar», USSR, echelon, collective farm, the Southern Kazakhstan, Saihyn railway station.

АҚШ пен КСРО арасындағы «Қырғи қабақ» соғыс кезінде Кеңес өкіметінің территориясында құрылған әскери нысандардың бірі Қазақстанның батыс аймағындағы «Капустин Яр» және «Азғыр» полигондары болып табылады. Бұл екі полигонда ядролық қарумен бірге, ұшақтар мен зымырандар сынақтан өткізілді.

Сөйтіп, КСРО Министрлер Кеңесінің 1947 жылы 13 мамыр күні 4 облыстың атап айтқанда, Астрахан, Волгоград және Атырау, Батыс Қазақстан облыстарының территориясында Орталық мемлекет-тік «Капустин Яр» сынақ полигонын құру жөніндегі шешімі қабылданады.

КСРО билігі әскери сынақ аймақтары жөніндегі қандай да бір мәліметтерді аса құпия ұстады. Астрахан облысының жеріндегі Капустин Яр селосының атымен аталған полигон «өте құпия» деген грифпен ғана көрсетілді. Полигонның алғашқы әскери басшысы генерал-лейтенант В.И. Вознюк тағайындалап, ол бұл құпия әскери объектіні, 27 жыл басқарады. Кеңес Одағы 1947 жылы күзде «Капустин Яр» полигонында алғашқы баллистикалық ракетаны ұшырып, сынақты сәтті өткізді [1].

Сөйтіп, 1947 жылдан іске қосылған «Капустин Яр» әскери сынақ аймағы үшін Батыс Қазақстанның Жаңақала, Орда аудандарының территориясынан 1 555 784 гектар жер бөлінеді. Сондай-ақ «Азғыр» және «Капустин Ярдың» «Тайсойған» бөлігі үшін Гурьев облысы да 1,5 миллион гектар жер беруге мәжбүр болады [2, 47 б.].

Демек, Орда ауданындағы жергілікті халықты республиканың ішкі егіншілік және Оңтүстік Қазақстан облысының мақта шаруашылығы аймақтарына көшіру ісін 1952 жылдың жоспарына енгізу жөніндегі КСРО Министрлер Кеңесінің 1951 жылғы 28 наурызда шығарылған № 4017-Р бұйрығына И.Сталин қол қояды [3, 186-п.].

1951 жылы 14 желтоқсанда ҚазССР Министрлер Кеңесінің республиканың ішкі көші-қон жоспарын жүзеге асыру жөнінде №1013-119 - С қаулысы шығарылады. Осы қаулы негізінде 1952 жылы 31 қаңтарда Орал облыстық еңбекшілер депутаттары атқару комитеті Кеңесінің № 62 санды төмендегідей шешімі шығарылады:

1. «1952 жылы Батыс Қазақстан облысының 300 атап айтқанда, Жаңақала ауданынан 125, Орда ауданының 175 колхоз шаруашылықтарын Оңтүстік Қазақстан облысының мақта өсіретін аудандарына көшіру жоспары бекітілсін».

2. Бұл жұмыс Жаңақала және Орда аудандық атқару комитетінің төрағалары Валиев пен Ваисов жолдастарға міндеттелсін:

а) 15 ақпанға дейін көшірілетін колхоздарды және қоныс аударуға тілек еткен колхозшылардың жанұялары анықталып, көш жұмысын көтемгі егіс маусымына дейін аяқтау міндеттелсін;

б) қоныс аударудың шарттары мен жеңілдіктері колхозшыларға таныстырылып, жаппай түсінік жұмыстары жүргізілсін;

в) көшірілетін колхоз шаруашылықтарының анықталғандығы жөнінде және қоныс аударатын жанұялардың басшылары мен еңбекке қабілетті жанұя мүшелері жөнінде он күн сайын (ежедекадных) ақпар беріліп отырсын;

3. Аудандық атқару комитетінің сұранысы бойынша қоныс аударушы колхозшылар мен олардың мүліктерін теміржол станциясына тасымалдап жеткізуді автокөлікпен қамтамасыз жасау Топольцев және Плотников жолдастарға міндеттелсін;

4. КСРО Министрлер Кеңесінің 1951 жылғы 21 желтоқсандағы № 5263 қаулысы негізінде қоныс аударушыларға төленетін жеңілдіктер есебін жүргізу үшін аудандық ұйымдарға тиісті тапсырмаларды беру Одокиенко (Облфинотдел), Алексеев (Облсельхозбанк), Наумов (Облполминзаг) жолдастарға міндеттелсін;

5. Қоныс аударатын колхоз шаруашылықтарының және колхозшылардың малдарын сатып алу жұмыс-тарын жүргізу ісі Коцурь (Облзаготживкантор) мен Вьюн (Облзаготкантор) жолдастарға міндеттелсін;

6. Батыс Қазақстан облысында Қоныс аудару және құжаттау жұмыстарын кең көлемде жүргізетін арнайы бөлімдердің жоқтығын ескеріп, Қазақ ССР Министрлер Кеңесі Республикалық қоныс аудару басқармасының қызметкерлерін Батыс Қазақстан облысына көмекке жіберуді сұрайды [4, 185-п.].

Осылайша ата-бабаларымыздың ежелден құтты қонысы болған, шөбі шүйгін, жер асты суы мол, төрт түлік малы үшін жазы сая, қысы пана болған, табиғаты ерекше Нарын құмындағы Орда ауданы халқының Ұлы Отан соғысынан кейінгі тыныштығы тағы да осылай бұзылды.

Батыс Қазақстан облысының Орда ауданы жеріндегі Хаки соры деген тұзды көл әскери сынақ аймағы үшін нысана орталығы ретінде таңдалып алынды. Әскерилер мәліметі бойынша, сордың аумағы 832 мың гектар жерге созылып жатыр. Тәуелсіздіктің тізгіні тиген сонау тоқсаныншы жылдардың басында Хаки соры құлаған зымырандар «қабіріне» айналып, оның аймақтағы халықтың денсаулығына тигізген зардабы мен экологиялық қасіреті жөнінде ақпарат құралдарында жиі көтеріліп, қоғамда бұқаралық қозғалыс туғызғаны белгілі.

Жалпы XX ғасырдың 80 жылдарының соңына таман бүкіләлемдік антиядролық қозғалыс кең қанат жая бастады. 1992 жылы Батыс Қазақстан облысында ұйымдастырылған «Нарын» қоғамдық қозғалысының жетекшісі, халықаралық экология ғылым академиясының корреспондент мүшесі К.Көбейсіновтің деректеріне қарағанда, Қазақстанның батыс аймағында шамамен 39 ядролық жарылыс жасалған. Полигон аумағында 24 мыңға жуық ракеталар ұшырылып құлаған [5].

Ресми деректерге қарағанда, таратылған Орда ауданының Қарулы күштер қолына кеткен территория-сында үш сынақ полигоны қызмет жасаған. Олар: Мемлекеттік орталық, Мемлекеттік ұшу-сынақ және Азғыр атом полигондары. Алғашқы екеуі ортақ атаумен «Капустин Яр» деп аталынып, орталығы Ресей территориясында орналасқанмен, сынақ алаңы Батыс Қазақстан жерінде жүргізіледі.

1994-2005 жылдар аралығында полигонның аймақтағы экологиялық зиянды әсерін анықтау мақсатында 13 ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілген. Алайда бұл құжаттардың «Капустин Яр» және «Азғыр сынақ аймағындағы жердің ядролық және химиялық ластану деңгейін анықтау үшін жеткіліксіз екендігі айтылды. Комиссия отырысының қорытындысында полигонға жақын орналасқан аумақтардағы тұрғын-дардың арасында жүйке, қан тамыр аурулары, эндокринді жүйе сырқаттарының жоғары екендігі көрсетіліп, жарылыс болған аймақтардың топырағы, суы мен ауасы толық зерттеліп, тұрғындарға

жарылыс зардаптарының қалай әсер етіп жатқандығын анықтау үшін 4 бағдарлама дайындалып, зерттеу жұмыс-тарының басталатындығы айтылды [6, 29 б.].

Демек, полигонның аймақтағы экологиялық салдары түрлі деңгейдегі басылымдарда жарияланып келді. Ал біздің мақсатымыз – әскери сынақ аймағына айналдырылған Орда ауданы аймағындағы ішкі депортацияға ұшыраған жергілікті қазақ халқының басынан кешкен әлеуметтік-психологиялық күйзелісін және еріксіз жүргізілген көші-қон саясатының экономикалық зардабын тарихи деректер негізінде анық көрсету.

Ендеше, 1952 жылы шілдеде Оңтүстік Қазақстан облысына Орда ауданының 5 колхозын қоныс аудару жұмыстары қалай жүргізілді.

Алдымен Батыс Қазақстан облыстық Еңбекшілер депутаттары атқару комитеті Кеңесінің 1952 жылы 29 мамырда өткізілген мәжілісінде (хаттама №21) қоныс аудару жұмыстарын ұйымдастыруға жауапты комиссия құрылады. Төрағасы Ахмедзянов (облыстық ауылшаруашылық басқармасының өкілі), мүше-лері: Алексеев (облыстық банк өкілі), Маркин (облыстық ауылшаруашылық басқармасының мал дәрігері) бекітілді [7, 131-п.].

Облыстық атқару комитетінің 1952 жылғы 16 маусым күнгі: «Обязать комиссию совместно с председателями райисполкомов и переселяемых колхозов немедленно приступить к реализации скота и подготовки колхозников к отправке» [194-п.], – деген шешімінен кейін комиссия төрағасы Ахмедзянов Орда аудандық атқару комитетінің төрағасы Вайсовке Оңтүстік Қазақстан облысына қоныс аударатын 5 колхоздың малын көрші Чапаев ауданына: 2093 ірі қара, 4320 қой, 610 жылқы, 180 түйе; Жымпиты ауданына 328 жылқы; Казталовка ауданына 150 жылқы, Облыстық тұтынушылар одағына 160 жылқы сатуды көрсеткен нұсқауын жібереді [3, 131-п.], бұған қоса, облыстық атқару комитетінің төрағасы Ғабдуллин колхоз малдарының тірі салмақтағы сатылу бағасын: қой - ешкі 3 сом, ірі қара мал - 2 сом 50 тиын, жылқы, түйе – 2 сом деп көрсетіп жедел хатын жолдайды [3, 130-п.].

Жалпы 1949-1951 жылдар аралығында Орда ауданы бойынша мал өсімі төмендегідей болған:

Ірі қара мал – 1949 ж. – 5191; 1950 ж. -5766; 1951 ж. – 6087 ;
Жылқы – 1949 ж. – 17819; 1950 ж. – 21383; 1951 ж. – 25660;
Түйе – 1949 ж. – 2506; 1950 ж. – 2666; 1951 ж. – 2770;
Қой – 1949 ж. – 14 526 [8,1-10-пп.].

Облыстық архив қорында сақталған хаттамалар 1952 жылы ақпан айында Оңтүстік Қазақстан облысына көшірілетін Орда ауданының ауылдық кеңестеріне қарасты барлық колхоздарында колхозшы-лар жиналысы өткізілгенін дәлелдейді. Алайда, жиналыста Орда ауданының әскери сынақ алаңына айналатыны айтылмайды да, Нарын даласы егін, мал шаруашылығы үшін қолайсыз, бұл жерде колхоз-шылар табысын арттырудың ешбір мүмкіндігі жоқ деп сөйлеген колхозшылар: мақта өсіріп тұрмысты түзеуге болатын оңтүстікке көшуге өздерінің ризашылығын білдіріп, «Сталин жолдас» пен «коммунистік партияға» алғыстарын айтады. Сондай-ақ сөйлеушілер барлығы дерлік: «Бізге беріліп отырған жол қаражатын көбейтуді жоғары басшылардан сұраймыз», – деген өтініштерін білдірген [9, 52-69 пп.].

Жалпы Орда ауданының жергілікті халқын республиканың ішкі аудандарына депортациялау жұмысы қалай ұйымдастырылды?.

1951 жылы 23 қараша күні Қаз ССР Министрлер Кеңесі жанындағы Қоныс аудару Бас басқарма-сының № 59 бұйрығымен қоныс аудару ісіне жауапты өкілдері үшін 21 бөлімнен тұратын арнайы жадынама (памятка) дайындалған [3, 187-196 пп.]. Жадынамада республиканың ішкі қоныс аудару жұмыстарын ұйымдастырудың ережелері көрсетілген. Ереже бойынша көші-қон ісі колхозшылардың еркімен жүргізілуге тиісті.

Алайда архив қорындағы сан түрлі жедел хаттар мен колхозшылардың аудандық атқару комитетіне жалынышты сипатта жазған өтініштері қоныс аудару ісінің шын мәнінде, колхозшылардың еркінен тыс, жоғарыдан келген бұйрықты шұғыл түрде бұлжытпай орындаудағы ел ішінде орын алған дүрбелеңді төмендегі деректерден анық байқаймыз.

Мәселен, Орда аудандық атқару комитетінің төрағасы А. Ваисовтың № 46027 әскери бөлім бастығы лейтенант Б.С. Берендяға: «Войсковая часть лейтенант прошу отпустить для заправки пятьдесят киллограмма автобензина № автомашины А-5-18-35 гвардия майору Русакову В.С. для выполнение задании по отчистке людей и скота с запретной зоны» [3, 107-п.], сол сияқты, 1952 жылы 30 маусым күні Теректі ауылдық кеңесіне қарасты Калинин атындағы колхоз бастығына: «Сіздің колхоздың колхозшы-ларын Сайхын станциясына тасуға барған автомашиналар ауылды аралап, әр жердегі үйлерді жинап тиесп жүретін көрінеді. Бұл жағдайда колхозшыларды тасу жұмысы 5 шілдеге дейін аяқталынбайтын болып отыр. Сондықтан колхозшыларды бір орынға жинап сол жерден автомашинаға отырғызуды, сөйтіп, колхозшыларды Сайхын станциясына көрсетілген мерзімге тасып бітіруді ұйымдастыру Сізге міндетте-леді» [3, 121-п.] деген жеделхаттары көп жайды аңғартады.

Сонымен 1952 жылы 11 шілде күні Облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары Полякова-ның: «Телеграфьте когда отправлен эшелон переселенцами Южно Казахстанскую область. Высылайте отчет форме три отправке переселенцев эшелоне» деген жедел хатына: «Уральск, Облсполком Поляковой. Переселенцы 223 хозяйства 724 человек 11 июня отправлено эшелон № 2433» [3, 105-п.], – деп Орда аудандық атқару комитетінің төрағасы А.Ваисов жауап береді. Сондай-ақ ол: «Теректі ауылдық кеңесіне қарасты 3 колхоздың 223 отбасындағы 724 адам, 44 сиыр, ірі мүйізді 33 жас мал, 7 қой, ешкіні 43 вагонға тиесп, №2433 эшелонның Батыс Қазақстан облысы, Рязань-Орал темір жолы бойындағы Сайхын бекетінен Оңтүстік Қазақстан облысының Ильичев ауданы, Жетісай ауылына жөнелтілгені айтылған мәлімдемесін жолдайды [3, 106-п.].

Енді жоғарыдағы эшелонға тиелген мал жөніне келсек, көш қарсаңында, яғни, шілденің 4-і күні облыстық атқару комитетінің төрағасының орынбасары Ғабдуллиннің: «Реализации скота переселяемые колхозов Южно Казахстанскую область оставьте ограниченное количество одинокие колхозников» [3, 111-п.], – деп А.Ваисовке жіберген жеделхаты бойынша қалдырған болу керек деп болжаймыз.

Әрине, ата-мекенін тастап еріксіз көшу халық үшін оңай болмады. Мұны төмендегі естеліктерден анық көре аламыз. Оңтүстік Қазақстан облысына депортацияланған халықтың арасында болған ақын Қайрат Жұмағалиев: «Орда ауданының «Азғыр» дейтін ауылындағы мектеп-интернаттың 8-класында оқып жүрген едім. Кенет сабақты тоқтатып, бізді 100 шақырым жерде орналасқан өзіміздің ауыл Айғыркүмға алып келді. ...Содан бір түнде көшірді. Дүние астан-кестен, не болып, не қойып жатқанын ешкім білмейді. Жан-жақтан жиналған әкім қаралар дік-дік етеді. Жарытып жауап та бермейді. Барлы-ғымызды әскери машинаға тиесп алып теміржолға қарай алып жөнелді. Шымкентке дейін тура 17 күн жүрдік. Жолда кез келген өткізу пунктеріне тоқтаймыз. Қашан қозғаламыз, қайда барамыз, ол жағы беймәлім. Ырғатылып келіп пойыз тоқтағанда, жапа тармағай түсе қалып, самауыр жағып, шай қайнатып ішеміз. Кейде шай қайнағанша пойыз жүріп кетіп, ыстық суды жерге төге салып, әрең ілінеміз. Қозғалған поезға асығыс отырам деп жүріп, бір адам темір дөңгелекке басылып қаза тапты. Ауа райы қоңыржай, жер асты ылғалынан сүзіліп шыққан құдықтың салқын суына үйренген біздер мында келіп еріксіз арық-тың суын іштік. Осыдан іш ауру пайда болып, әсіресе балалар қынадай қырылды. Өлімнің көптігі сонша-лық, адамдар бір-біріне көңіл айтудан қалады екен. Заң қатты ешкімді себебсіз жұмыстан босатпайды, өліктерді жерлеудің өзі сын болды ғой. Өлікті жерлейтін адам жоқ. Қандай қасірет еді! Осылай біздің арқамызда ауылдың шегінде айналасы ат шаптырым қорым-зират пайда болды. Тағы бір сұмдықты ай-тайын: біздің бәрімізде паспорт жоқ, құжатымызды жинап алған. Адам санатында емеспіз. Төлқұжат жоқ. Қайда барамыз. Қашқандардың өзі малын қорасына байлап, отын жағып қойып, ешкімге білдірмей айлы түнде соқа бастарын алып, кетіп жатты. Шіркін осының бәрін кезінде айта алмадым» [10], – деп қамығады.

Әскери полигон аймағына айналған Орда ауданының бұдан басқа 4 ауылдық кеңесіне (Азғыр, Батырбек, Сүйіндік, Лабай) қарасты жерлері көрші Гурьев (қазіргі Атырау) облысына беріледі.

Сондай-ақ Қасымтау және Талап ауылдық кеңестеріне қарасты «Көсем», «Бастауыш», «Энгельс», «Талап» т.б. колхоздарының халқы мал-жанымен облыстың ішкі Жымпиты, Фурманов, Чапаев, Тайпақ аудандарына мал мүлкімен еріксіз көшірілген. Олардың ыдырамай, бірыңғай орналасуына ерекше көңіл бөлінген. Алайда,

«Ел аман, жұрт тынышта жер аударып,

Зарлады-ау, Құм Нарынның жас баласы!» [10], – деп жоғарыда айтылған ақын Қ.Жұмағалиевтың анасы Жаңылғаным Өкенқызы жырлағандай, Оңтүстік Қазақстан жеріне көшкен шаруашылықтарға қарағанда облыстың ішкі аудандарына көшкен колхоздар жергілікті партия, кеңес органдарының үлкен ұйымдастырушылық шаралары арқылы жүзеге асқан, әрі мал мүлік бірге көшірілген. Сол сияқты, оңтүстікке қарағанда, бұл көшкен шаруашылықтардың адамдары жергілікті жағдайға тез бейімделіп, байырғы тұрғын халықпен тез тіл табысып кеткен [11, 92 б.].

Солай десекте, облыстың ішкі аудандарына депортацияға ұшыраған халықтың туған жерін қимаған-дағы әлеметтік-психологиялық жан қиналысын ел ішінде ауызша айтылатын әңгімелер анық аңғартады. Осы орайда әкем марқұмның: «Қайран Ордам, құмаршығы мен құмының сағызын айтсаңшы», – деп жиі айтатын сөзі жадымда сақталып қалыпты. Менің әкем өзінің 70 жастағы атасы туралы: «Өзге жердің топырағын аяғыммен баспаймын деп Ордадан осы Чапев ауданына келгенше жылап келіп еді, тілегі болды ма, жүк тиеген машинадан түсерде құлап, аяғы сынып, бір айдан кейін қайтыс болды», – деп отыратын.

Ал КСРО Суретшілер Одағының мүшесі, марқұм Саламат Өтемісов ағамыз Алматыдан елге келген соңғы бір сапарында: «Ордадан көшкенде мен 12 жасар баламын. Әкем колхоз басқармасы болды. Күнде абыр-сабыр. Адамдар үйге келіп, кіріп-шығып жатады. Бір күні әкем қасындағы адамдарға «Болмады, ертең көшетін болдық», – деді де шығып кетті. Артынан шықсам, әкем қораның артында жылап тұр екен. Қасына жайлап барған мені байқап қалып: «Балам-ай, әкеңнің көз жасын сенің көрмеуің керек еді, дегені есімде қалыпты», – деп мұңайғаны сәті әлі көз алдымда.

Сондай-ақ Ордадан депортацияланған көшті бастап шамамен 500 шақырым жердегі республиканың ішкі Чапаев ауданы (қазір Ақжайық ауданы, Алғабас ауылы) Киров колхозына келген Қадеш Иманғалиұлының қазақтың «Елім-ай» өлеңімен бір сарынды жазылған мына 30 шумақ өлең жолдары (беттің көлеміне қарай қысқартып беріп отырмыз – *Б.Б.*) кім-кімді де тебірентері анық.

Жыл еді мың тоғыз жыл елу екі,
Қаулы алды көшіруге біздің елді.
Зон (полигон-*ББ*) жасап біздің елді.
Осыған ыңғайлы боп Орда жері.
Осындай әрбір түрлі жағдайменен,
Қалайда ел көшуге тура келді.
Көшуде туған жерден болмады оңай,
Жоғарыдан келген бұйрық болды солай.
Өмірлік туған жерім мекән болмай,
Осындай арманменен кеткен талай.
Жел соқса қайда бармас суда қайық,
Қонысымыз бар туған ата Жайық.
Туған жер оймен қырға амандасып,
Барлығын ақтық рет аралайық.
Аралап ақтық рет көрсек бәрін,
Ішінде ата-анамның жатқан жерін.
Қоштасып барлығының мәйітімен
Азырақ тарқатармыз іштің шерін.
Мекәнүм қыр мен құмның арасындай,
Құм Нарын қалың орман панасындай.

Өсірген тәрбиелеп ата-анамның,
Кетелік бір күн түнеп моласына - ай,
Бабалар ақтық рет келіп тұрмын,
Әдеппен сәлемімді беріп тұрмын.
Бұрынғы тіршіліктерің ойға түсіп,
Қайтейін, көздің жасын төгіп тұрмын.
Жатсаң да тілекші бол бабаларым,
Туысқан үлкен - кіші балаларым,
Біз кеттік Ақжайыққа дәмі тартып,
Қалды ғой бабалармен қайран Нарын.
...Үн - түнсіз келе жатыр көшкен халық
Көңілсіз бір-біріне сөз айтарға.
«Кировке» кешке қарай келіп жеттік
Күтірге әр жердегі бөлініп кеттік.
Үйлерді әзірлеген беріп жатыр,
Түсіріп жүгімізді мекен еттік.
Ұмтылмас үйренгенше туған жерім,
Қарсылап алып жатыр қосқан елім.
Не пайда өкінгенмен болған іске.
Қайырлы қоныс болғай келген жерім.
...Бұл жердің отырықшы халқыменен
Бұйырса, ел болармыз, араласып [12].

Демек, бұл бейбіт күнде атамекені әскери сынақ алаңына айналдырылып, елінен еріксіз қуылған Орда ауданы халқының жан тебіренісі. Ресей патша өкіметінің тапсырмасымен алғаш монографиялық еңбек жазған А.И. Левшин қазақтар жөнінде: «Қазақтар туған жерін, ата мекенін қатты қастерлейді, кір жуып, кіндік кескен жерінен ешкім ешқайда кетпейді» [13], – деп қазақ халқының туған жерін ерекше қадір тұтатын ұлттық мінезіне көңіл аударған болатын. Алайда тоталитарлық билік басындағылар қазақтың ұлттық ерекшелігімен санасып жатпады.

Қорыта айтқанда, Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанға күшпен қоныс аударылған халықтар-дың қасіретін, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін туған жері әскери сынақ аймағына айналып, ішкі депортацияға ұшыраған қазақ халқы да басынан кешірді. Ұлт тарихында орын алған бұл оқиға, жас ұрпақтың тәуелсіздіктің қасиетті ұғым екенін сезінуіне септігін тигізеді деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Коврин А. История военного полигона Капустин Яр <http://fb.ru/article/294887/kapustin-ayar-astrahanskaya-oblast-istoriya-poligona>
- 2 Көбейсінов К. Нарыннан елордаға дейін. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 116 б.
- 3 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив (БҚОММ) 850-қ, 9-т, 1555 -іс.
- 4 БҚОММ 850-қ, 9-т, 1075- іс.
5. Көбейсінов К. Ойсыраған орда // Егемен Қазақстан, 1996. 14 ақпан.
- 6 Боранбаева Б.С. Орал өлкесінің тарихи мәдениеті ХІХ ғ. ІІ жартысы – ХХ ғ. ІІ жартысы. Монография. – Орал. «БҚМУ РБО», 2019. – 202 б.
- 7 БҚОММ 850-қ, 9-т, 1076 - іс.
- 8 БҚОММ 850-қ, 9-т, 920- іс.
- 9 БҚОММ 850-қ, 9-т, 1246- іс.
- 10 Ықсанғали С. Орданың ойраны шыққан күн // Түркістан. 2012. 7 -маусым.
- 11 Бірімжаров Б.Қ. Бөкей Ордасы. Монография. – Орал. «Полиграфсервис». 2017. – 220 б.
- 12 Иманғалиев Қ. Қолжазба. Автордың жеке архивінен

References:

- 1 Kovrin A. History of the military landfill Kapusti Yar [http:// fb.ru/article /294887 / kapustin-yar-astrahanskaya-oblast-istoriya-polygona](http://fb.ru/article/294887/kapustin-yar-astrahanskaya-oblast-istoriya-polygona)
- 2 Kobeisinov K. from the market to the capital. - Almaty:" Arys " publishing house, 2015. - 116 P.
- 3 West Kazakhstan regional state archive (ZKOM) 850-K, 9-T, case 1555.
- 4 WKOM 850-K, 9-T, case 1075.
5. Kobeisinov K. Oysyragan horde // sovereign Kazakhstan, 1996. February 14.
- 6 Boranbayeva B. S. historical culture of the Ural region II half of the XIX – first half of the XX century. Monograph. "Come back." "RBO WKSU", 2019. - 202 P.
- 7 WKOM-850, T-9, case 1076.
- 8 WKOM 850-K, 9-t, 920-case.
- 9 WKOM-850, T-9, case 1246.
- 10 Iksangali S. the day of the oiran of the Horde // Turkestan. 2012. June 7.
- 11 Birimzharov B. K. Bokeyorda. Monograph. "Come back." "Polygrafservice". 2017 – - 220 P.
- 12 Imangaliyev K. Manuscript. From the author's personal archive
- 13 Boranbayeva B. S. The tragedy brought by Kapustin Yar // Turkestan. 2013. November 7.